УДК 94 (477)

Курабцев О.В., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Курабцев Олексій Володимирович (1969 р.н.). Закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту у 1992 р. Викладач кафедри всесвітньої історії МДУ. Тема кандидатської дисертації: *"Повоєнні репресії проти населення України у 1945-1953 рр."*.

Репресивна політика щодо служителів культу та віруючих України у повоєнний період (1945-1953 рр.)

Стаття присвячена темі репресій проти представників релігійних організацій, що діяли на території УРСР у повоєнний період 1945-1953 рр. На підставі раніше опублікованих джерел та архівних даних висвітлюються різні форми та методи політичного переслідування віруючих в Україні. Автор досліджує питання про роль і місце держави в процесі ліквідації українських духовно-церковних співтовариств в умовах тоталітарного режиму.

The article is devoted to repressions against representatives of the religious organizations on the territory of the Ukrainian SSR in the post-war period during 1945 - 1953. On the basis of the published sources and archival records different forms and methods of political persecution of religious people in Ukraine are researched. The author studies the role and place of the state during liquidation of the Ukrainian spiritual-clerical communities in conditions of a totalitarian regime.

Однією із найскладніших проблем, що протягом десятиріч знаходиться в центрі уваги історичної науки, є відносини між державою і церквою в Україні. Актуальність дослідження даної теми зумовлена потребою відновлення історичної справедливості та з'ясування причин занепаду традиційних для України духовних цінностей.

В радянські часи панівного атеїзму роль церкви трактувалась не інакше, як антинародна, буржуазно-реакційна [1]. Більш реалістично підійшли до висвітлення історії релігійних конфесій в України дослідники української діаспори [2]. Різні аспекти репресивної діяльності радянської влади щодо служителів культу в перше повоєнне десятиріччя знайшли відображення в працях сучасних українських істориків [3].

В цій статті автор робить спробу охарактеризувати політику тоталітарної системи стосовно будь-яких проявів релігійно-духовного життя в УРСР в 1945-1953 рр., оскільки вказана проблема не знайшла належного висвітлення в історичній літературі.

Особливостями радянської антирелігійної кампанії по закінченні Великої Вітчизняної війни, на підставі документальних джерел, можна вважати факти розбрату, ворожнечі між греко-католиками і православними в Україні, що розпалювалися державними чиновниками з метою розпорошення єдності українського народу, звернення його з історичного шляху побудови незалежної соборної Української держави. При цьому тоталітарна держава використовувала церкву у своїх корисних цілях, задля чого й були утворені 1943-1944 років Ради в справах православної церкви та Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР, які комплектувалися кадровими працівниками держбезпеки [4].

Окрім прямих репресій, тобто ув'язнень і заслання на північ СРСР священиків та ченців, органами влади за рекомендацією зазначених Рад вживалися й репресивні заходи м'якшого характеру. Ю.Волошин виділив серед них

виселення греко-католицьких священиків та їх сімей з колишніх парафіяльних будинків; виклик священиків до райвиконкомів і попередження їх про заборону проводити будь-які богослужіння в церквах, молитовних будинках і вдома; встановлення високих податків; обмеження при прийомі на роботу колишнього уніатського духовенства [5].

У ході розгорнутої державою антирелігійної кампанії в західних областях УРСР, вище партійне керівництво сумлінно фіксувало факти грубих порушень радянської законності щодо віруючих. Протокол засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У від 18.07.1945 р. містить інформацію про події, що відбувалися у с. Данчево Межирічського району, де військовою частиною НКВС був зроблений обшук у церкві в момент богослужіння. Прямо із церкви було взято 80 осіб та направлено до міста Корець, де їх протримали три доби в підвалі. Вся ця операція проходила в зухвалому тоні, бійці, що робили обшук, поводилися грубо. Поведінка військових викликала обурення селян [6].

Окремий інтерес викликає тема політичного переслідування віруючих УГКЦ, які після 1946 р. опинилися поза законом. Спроби зберегти свою структуру та прихильність населення в умовах тоталітарної держави, яка цілеспрямовано і систематично контролювала будь-які прояви релігійної діяльності, змусили цю церковну спільноту пристосовуватись до умов, що є безпрецедентними в історії християнства.

У квітні 1945 р. львівська газета "Вільна Україна" помістила на своїх сторінках статтю “З хрестом чи з ножем”, написану Я.Галаном. Через кілька днів після цього, 11 квітня 1945 р., у Львові, Станіславі й Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духівництва, зокрема митрополит Й.Сліпий, єпископи М.Будка, М.Чарнецький, прелати О.Ональський і Л.Куницький, священики В.Белей, Р.Білик, С.Сампара, Й.Труш (у Львові), єпископи Г.Хомишин та І.Лятишевський (у Станіславі), священик С.Веселовський (у Тернополі) [7].

Безумовно, посиленню утисків УГКЦ та поширенню більшовицької пропаганди сприяли й зізнання заарештованих душопастирів на зразок свідчень уніатського єпископа М.Чарнецького: “...Український націоналістичний рух, що завжди заохочувався німецькими фашистами, а останнім часом виродився в дикий націоналізм, у значній мірі з'явився наслідком діяльності уніатської церкви... Протягом тривалого часу ми впливали на націоналістів, у тому числі й на тих, які сталі згодом професійними бандитами й убивцями й фактично були їхніми натхненниками й ідеологічними керівниками” [8]. З архівних справ стало відомо, що подібні висловлювання були отримані під неймовірним тиском під час слідства. Так, єпископа М.Чарнецького допитували 60 разів, переважно вночі, часто впродовж 10-15 годин; загальна тривалість допитів становила понад 430 годин [9].

За вироком Військового трибуналу військ МВС Українського округу від 3 червня 1946 р. екзарха українських католиків Волині, Холмщини і Полісся М.Чарнецького режим засудив на позбавлення волі строком на 5 років у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна. Єпископа М.Будку засуджено до примусової праці у таборах Казахської РСР, де він помер у 1949 р. [10]. Уніатського єпископа Івана Лятишевського було заслано на примусові роботи до Сибіру. 17 січня 1948 р., після допитів у тюрмі, помер Станіславський єпископ Григорій Хомишин [11].

На багаторічне мучеництво режим прирік ректора Львівської Богословської академії, плідного письменника, Верховного Архієпископа Йосифа Сліпого. Під час першого суду йому було інкриміновано “контрреволюційну діяльність”, шпигунство на користь Ватикану, вороже ставлення супроти СРСР, “паразитичний спосіб життя”. Вирок – 8 років в’язниці і примусових робіт, які митрополит відбував у Маріїнську (Новосибірська область), Боїмах, Кірові, Печорі, Інті (Комі АРСР), Потьмі (Мордовська АРСР) [12]. В цілому Й.Сліпий провів 18 років у сталінських тюрмах та таборах праці, де завдяки залізній волі здобув ім’я безстрашного свідка віри. Його було звільнено лише у 1963 році для участі у II Ватиканському Соборі, після втручання папи Іоана XXIII та президента США Д.Кеннеді.

Непримиренна позиція радянського режиму до уніатського релігійного руху відбилася й на долі відомого релігійно-культурного діяча Закарпаття К.Феделеша, який після мученицької смерті отримав ім’я “Апостола твердості”. На початку 1946 року отець Феделеш був заарештований радянським каральним управлінням “Смерш” і переданий до “народного суду” в Ужгороді, який виніс вирок: 7 років ув’язнення і 5 років без громадських прав за “антирадянську пропаганду”. Священик помер 27 березня 1950 р. у каторжному лісопильному таборі біля Дніпродзержинська [13].

Радянські спецслужби довго полювали на лідера християнсько-соціалістичної партії, президента Підкарпатської Русі, викладача духовної семінарії, священнослужителя Августина Волошина. 15 травня 1945 року

працівникам контррозвідки “Смерш” вдалося здійснити викрадення 71-річного, тяжко хворого українського громадського діяча з міста Прага. Незважаючи на підданство Чехословаччини, Волошина як особливо небезпечного державного злочинця відправили до Москви, у Лефортівську в’язницю. Існувала думка, що колишній президент Карпатської Русі в 1941 році просив Гітлера призначити до України принца з династії Гогенцоллернів гетьманом під протекторатом “третього рейху” [14]. На допитах, що тривали протягом двох місяців, Волошин мужньо відкидав пред'явлені обвинувачення, що викривали його ворожу діяльність, спрямовану проти СРСР [15]. Фізичні та моральні знущання слідчих довели літнього чоловіка до стану, коли на допити він не міг йти самостійно. 11 липня 1945 року Волошина направляють до лікарні Бутирської тюрми, де він помер від паралічу серця 19 липня 1945 року [16]. У вересні 1991 р. А.Волошина було реабілітовано.

До спецоперацій МДБ відноситься, за вказівкою першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хру -щова, ліквідація Закарпатського єпископа Теодора Ромжі, що активно протестував проти приєднання греко-католиків до православ'я. У кінці жовтня 1947 р. спецслужби здійснили невдалу спробу фізичного усунення єпископа Ромжі в інсценованій автокатастрофі. Вночі з 31 жовтня на 1 листопада в міській лікарні Мукачева, згідно зі зведеннями колишнього начальника служби “ДР” (диверсій і терору) при МДБ СРСР Судоплатова, католицького ієрарха було вбито за допомогою отрути, виготовленої у спеціальній лабораторії 4-го спецвідділу НКВС-МДБ [17 22].

За свідченням жительки Івано-Франківська Д.Децик, тоталітарний режим прагнув розправитися не тільки зі служителями культу, а й з їх сім'ями. Так сталося і з родиною священика В.Німого з села Старі Кривотули, що на Прикарпатті. Загинули його доньки Зоня, Марійка, Ліда, сини Богдан, Ярослав та Роман, а батьків з двома маленькими доньками чекісти вивезли до Карагандинських концтаборів, де отець Василь загинув, розчавлений гусеницями трактора. Багаторічний в’язень сталінських таборів, Децик упевнена, що це було заплановане вбивство [18].

Нова хвиля арештів прокотилася по західноукраїнських землях після гучного вбивства відомого письменника й громадського діяча Я.Галана, твори якого містили брутальні випади проти греко-католицької церкви й Ватикану. За вказівкою керівника Жовківського надрайонного проводу ОУН Р.Щепанського підпільник М.Стахур і студент, син священика І.Лука-шевич, 24 жовтня 1949 р. здійснили ліквідацію публіциста в м. Львові. Пізніше М.Стахура, І.Лукашевича та Р.Щепанського було засуджено до вищої міри покарання [19].

Отця Діонізія (Дениса) Модестовича Лукашевича було засуджено на 25 років за справою вбивства Я.Галана. Його синів розстріляли. Обвинувальна промова прокурора Р.А.Руденка на судовому процесі у Львові 16 жовтня 1951 р. зосереджує увагу громадян не тільки на злочинних зв’язках Д.Лукашевича з підпіллям, а доводить, що він нібито крав церковні гроші, які передавав до ОУН [20].

Отець Ярослав Миколайович Левицький, 1911 р.н., випускник Львівської духовної семінарії, був одружений з донькою о. Діонізія Лукашевича. Заарештований у 1949 році за справою Я.Галана, засуджений на 10 років. Покарання відбував у таборах Караганди, Воркути, Комі АРСР, де працював на шахті. Звільнений у 1957 році [21].

Донька священика Модеста Лукашевича, Галина Лукашевич-Левицька, активно співпрацюючи з “Просвітою”, виховувала підростаючу молодь у с. Гряда, біля Львова. 19 листопада 1949 р. жінку було заарештовано органами НКВС одночасно із чоловіком-священиком у період акції, зумовленої вбивством Я.Галана. Звинувачували у переховуванні племінника І.Лукашевича. Її чоловік – Я.Левицький відбув 10 років таборів, помер на лісоповалі. Тривале слідство проти Галини в львівській тюрмі “на Лонцького” призвело до втрати здоров’я. Вона померла в тюремній санчастині від туберкульозу 7 травня 1951 р. [22].

Залишився вірний ідеалам католицтва син священика, лікар Л.Бобиляк, заарештований органами МДБ у Львові у 1952 р. Йому інкримінували спробу замаху на життя П.Карманського, львівського письменника антиуніатського толку [23].

Завдяки розгалуженій системі інформаторів та оперативно-слідчим заходам радянські спецслужби зібрали велику кількість компрометуючого матеріалу, щоб стверджувати, що саме священики УГКЦ благословляли вояків ОУН-УПА на боротьбу за незалежність України.

Переконливий аргумент – уривок із складеної МДБ УРСР “Довідки про ліквідацію керівника українського націоналістичного підпілля в Західних областях УРСР Р.Шухевича”: “Шухе-вич володіє потужними зв’язками серед націоналістично настроєного уніатського духівництва, залучає його до активної антирадянської діяльності, використовує квартири священиків для укриття та зустрічі з ватажками ОУН...” У цьому документі згадуються прізвища священиків о. Вергуна, о. Лопатинського та М.Хмельовського [24].

Одразу після загибелі керівника УПА

Р.Шухевича 5 березня 1950 р. в результаті військово-чекістської операції, вказаних священиків було заарештовано та піддано жорстоким катуванням на допитах для отримання зізнань. Зокрема, завдяки перехопленим держбезпекою звітів Шухевича стало відомо, що М.Хмельовський займав значне місце в підпільному русі, координуючи свою діяльність з Ватиканом. Він був введений представником від уніатської церкви до складу Української Головної Визвольної Ради. На слідстві Хмельовському пред'являли докази зв'язків з керівництвом ОУН-УПА, де він був відомий під псевдонімом "Патер". Весною 1950 р. єпископа засуджено до 10 років ВТТ. Достроково звільнено в 1954 р., коли Хмельовському було 74 роки [25].

За опублікованими в різних джерелах відомостями близько 1400 священиків, 800 черниць, які залишилися вірними УГКЦ, було депортовано до Сибіру [26].

Священиків, що вирішили залишитися на рідній землі, примушували переходити до православної віри. Після драматичного Львівського церковного собору у березні 1946 р. у середовищі духовенства поширилися настрої, подібні до висловлювань священика Л.Щерби з листа секретаря Львівського ОК КП(б)У І.Мазепи до ЦК КП(б)У: "Від нас вимагають бути православними священиками. Якщо ми відмовимось, нас заарештують, а якщо погодимось бути православними – проти партизани та сільська інтелігенція. Я дав згоду на перехід у православ'я, але це лише для вигляду, а насправді вирішив перейти тимчасово на іншу роботу" [27]. Подібне знаходимо і в листі лідера розкольницької ініціативної групи, створеної органами державної безпеки, настоятеля Преображенської церкви Г.Костельника до патріарха Московського і всій Русі Алексія: "Якщо не було би натиску з боку держави, то напевно у сучасних умовах навіть 50 священиків не знайшлося би таких, які би захотіли руйнувати греко-католицьку церкву, щоб перетворити її в православну... Якщо б припинився натиск держави, то деяка частина священиків та народу побажала повернутися до католицтва. Найбільшим стимулом до цього є теперішнє "мучеництво" греко-католицької церкви, тому що всі арешти єпископів та священиків наше суспільство оцінує як переслідування греко-католицької церкви" [28].

Представників християнських вірувань репресували як в індивідуальному порядку, так і у складі так званих антирадянських організацій і груп, часто вигаданих слідчими чи створених таємними агентами МДБ. Так, у 1947 р. до судової відповідальності були притягнуті учасники "Визвольного Комітету Підкарпатської Русі" (ВКПР). У вироку Військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу від 14 лютого 1948 р. говорилось, що вони прагнули встановити зв'язки з "імперіа-лістичними колами Сполучених Штатів Америки і Англії" та з їх допомогою відірвати Закарпаття від України і приєднати його до однієї з капіталістичних держав. Згаданий комітет, нібито планував створити свої збройні сили під назвою "Карпатська визвольна армія" та свою християнсько-народну партію. Організацію "ВКПР" очолював греко-католицький священик Ю.Іван-чов, який працював у с. Люта Великоберезнянського району. Інші члени – віруючі, представники інтелігенції, адвокати, вчителі, економісти тощо. Із 19 учасників 6 було засуджено на 25 років таборів, трьох – на 10 років [29].

За офіційною статистикою на 1 січня 1946 р., в СРСР налічувалося 2290 греко-католицьких молитовень. Протягом 1946 р. було закрито 1685 уніатських церков, 1947 р. – 222, 1948 р. – 56, 1949 р. – 327. Усі вони відійшли до православної Церкви, в 230 храмах, що не воз-з'єдналися, церковну службу було припинено. Водночас посилився наступ на православну церкву. Протягом 1948 р. в СРСР було закрито 118, 1949 р. – 443, першої половини 1950 р. – 188 церков і молитовень. Упродовж 1948-1950 рр. у східних областях України закрили понад 500 церков, пояснюючи це "порушенням релігійного

Література

1. Баканурский Г.Л. Ложные доктрины, реакционная политика. – Одесса, 1982. – 240 с.; Болдижар М.М. Антинародна діяльність уніатської церкви. – Львів: Вища школа, 1980. – 199 с.; Дорош Є.А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. – К.: Наукова думка, 1976. – 173 с. та ін.
2. Верховний архієпископ кардинал Кир Йосиф Сліпий / Ред. В.Маркусь. – Чикаго: Ювілейна книга, 1982. – 96 с.; Вірний М. Відродження Української Автокефальної Православної Церкви // Альманах Українського Братського Союзу, 1988. – Скрентон, Б.р. – С. 32-38; Мартирологія українських церков: У 4 т. Т. 1. Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О.Зінкевич і О.Воронін. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – 1207 с. та ін.
3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.; Білас І. Репресивно- каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – 432 с.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 595 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.

Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та інш. Відповід. Ред. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 533 с. та ін.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. – С.333.
5. Волошин Ю.В. Ліквідація Української Греко-католицької Церкви // Визвольний шлях. – 1996. – № 3. – С.349.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2394. – Арк. 2.
7. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. – С.25.
8. Православие и католицизм в Украине // http // www.pravoslavie.org.ua.
9. Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): Документи і матеріали // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 291.
10. Там само. – С. 294, 345, 353.
11. Лужницький Г. Українська церква між сходом і заходом: Нарис історії української церкви. – Філадельфія: Провидіння, 1954. – С.584.
12. Винниченко І.І. Україна 20-80-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада., 1994. – С.62, 63.
13. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Делегат та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 459.
14. Бурнашов Г. Злочини більшовизму: Історичне видання. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2001. – С.70.
15. Державний архів служби безпеки України в м. Києві. – Ф. 6. – Спр. 71684. – Арк. 35.
16. Там само. – С.110.
17. Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. КГБ: Спецоперации советской разведки. – М.: "Олимп", "Издательство Астрель", "Издательство АСТ", 2000. – С.563-564.
18. Бурнашов Г. Злочини більшовизму. – С.70.
19. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. – С.756.
20. Правда про унію: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1981. – С.373.
21. Жива історія підпільного життя УГКЦ в 1946-1989 рр. // htpp//www.db.ichistory.org.
22. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.): Бібліографічний довідник / Упорядник Мудра Н.П. Вип. 1. – Львів: Світ, 2004. – С. 80.
23. Політичний терор і тероризм. – С.756.
24. Бурнашов Г. Злочини більшовизму. – С.70.
25. Греко-католицька церква в 1944-1973 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С.118.
26. Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму: Дис. … канд. політ. наук: 23.00.01. – Львів. – С. 138, 139.
27. Лагодич М. Торжество православ'я у Галичині // Український церковно-історичний журнал № 1(4). – 2003. – С.70.
28. Волошин Ю. Гавриїл Костельник: Три листи до московського патріарха // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2(17). – С. 422, 423.
29. Вони боронили Карпатську Україну. – С. 365.
30. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. – С. 25-26.